

RECENZJE

Aleksandra Kmak-Pamirska, *Religia w czasach Trzeciej Rzeszy*,
Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek 2010, ss. 231, ISBN 978-83-7611-745-4

Problematyka dotycząca nazizmu, nazywanego narodowym socjalizmem, hitleryzmem i faszyzmem niemieckim zajmuje ważne miejsce w literaturze naukowej oraz popularno-naukowej. Pojawia się wiele ciekawych, niekiedy kontrowersyjnych, książek, które ujmują narodowy socjalizm z różnych punktów widzenia. Nie brakuje publikacji ukazujących hitleryzm z perspektywy historycznej, cywilizacyjnej, kulturowej, politycznej, ekonomicznej, filozoficznej czy religioznawczej.

Mówiąc o nazizmie, należy pamiętać, że był to system o charakterze totalitarnym, który wkraczając we wszelkie dziedziny ludzkiego życia, zmierzał jednocześnie do zawładnięcia całym i każdym człowiekiem, jego sferą psychofizyczną.

Aleksandra Kmak-Pamirska, doktorantka na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego, podjęła w książce *Religia w czasach Trzeciej Rzeszy* trud przedstawienia szeroko pojętej religii w czasach narodowego socjalizmu, ukazania relacji na linii religia – polityka, stosunku nazizmu do Kościołów chrześcijańskich, prezentacji neopogaństwa, para-, pseudo- i quasi-religijności oraz przejawu rozmaitych form religii w życiu publicznym Trzeciej Rzeszy.

Na całość publikacji składają się cztery rozdziały. Pierwszy z nich, *Władza*, omawia zdobycie władzy przez Adolfa Hitlera (1889-1945), światopogląd narodowych socjalistów, podstawowe informacje na temat totalitaryzmu oraz stosunek władz nazistowskich do religii. Rozdział drugi, *Nazizm a wiara*, ukazuje sytuację Kościołów chrześcijańskich (katolickiego i ewangelickiego) w Trzeciej Rzeszy, konkordat Stolicy Apostolskiej z państwem narodowosocjalistycznym, skrajny odłam w łonie protestantyzmu, zwany Niemieckimi Chrześcijanami (*Deutsche Christen*), popierający nazizm, a także próby stworzenia Kościoła Trzeciej Rzeszy, który miał połączyć wszystkie odłamy protestantyzmu. Rozdział trzeci, *Opór*, prezentuje sprzeciw ze strony Kościołów chrześcijańskich (katolickiego i ewangelickiego), wydanie 14 marca 1937 roku przez papieża Piusa XI encykliki *Z palącą troską* (*Mit brennender Sorge*) potępiającej nazizm. Rozdział czwarty, *Neopogaństwo*, opisuje istotę ideologii neogermańskiej, na podstawie której powstały rozmaite grupy neopogańskie, jeszcze przed I wojną światową, a przeżywające prawdziwy rozwój w okresie powojennym i odgrywające poważną rolę w ukształtowaniu się światopoglądu przyszłego Führera.

Na szczególną uwagę zasługuje też para- czy quasi-religijna organizacja SS Heinricha Himmlera o strukturze przypominającej zakon, w której nie brakowało elementów neopogańskich, okultystyczno-ezoterycznych, mistycznych i magicznych. Rozdział piąty, *Życie publiczne*, przedstawia elementy kultowe w życiu publicznym Trzeciej Rzeszy (kalendarz świąt, symbolika), kult Adolfa Hitlera oraz ubóstwienie wodza przez kulturę (sztuki plastyczne, literatura, muzyka, teatr, film). Monografię zamyka sześć aneksów (*Program NSDAP zawarty w ideologicznej publikacji Mein Kampf Adolfa Hitlera, Nordyckie rasowe wyznanie wiary, Nieznany list Edyty Stein do Piusa XI, Uroczysta Deklaracja – Anschluss 1938, Fragment projektu encykliki „Humani generis unitas”, zdjęcia duchownych oddających cześć Adolfowi Hitlerowi*), indeks osób, miejscowości i rzeczowy, a także bibliografia.

Praca A. Kmak-Pamirskiej zawiera też pewne niedociągnięcia. Podejmując trudne i złożone zagadnienie ukazania religii w okresie panowania narodowego socjalizmu, tak naprawdę jedynie zasygnalizowała kilka zagadnień wybranej przez siebie problematyki. Pożyteczniejszą rzeczą dla nauki byłoby kompleksowe omówienie jednego tematu, np. odnoszącego się do sytuacji Kościoła katolickiego lub ewangelickiego w Trzeciej Rzeszy, ukazanie panoramy ruchów neopogańskich, przedstawienie parareligijności organizacji SS lub skupienie się na elementach kultowych w życiu publicznym.

Pewnym uchybieniem książki jest bibliografia. Autorka nie wspomniała podstawowych publikacji w języku polskim poruszających zagadnienie religii w czasach Trzeciej Rzeszy¹.

¹ T. Allert, *Niemieckie pozdrowienie. Historia fatalnego gestu*, Warszawa 2008; K. Czapiński, *Wojna religijna w Niemczech. Hitlerowcy przeciw katolicyzmowi*, „Robotnik” 1935, 60, 224, s. 3; idem, *Wojna religijna w Niemczech. Opór ze strony katolików i jego znaczenie*, „Robotnik” 1935, 60, nr 229, s. 3; idem, *Wojna z katolicyzmem. Hasła Rosenberga*, „Robotnik” 1935, 60, nr 243, s. 3; idem, *Wojna z katolicyzmem w Niemczech. Ataki Rosenberga*, „Robotnik” 1935, 60, nr 253, s. 3; H. Dembiński, *Położenie Kościoła w III Rzeszy*, „Prąd” 1937, 24, t. 33, s. 253-269; A. van Dyle, *Hitleryzm a religia*, „Przegląd Powszechny” 1932, 196, nr 586, s. 31-47; J.C. Fe st, *Oblicze Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 1970; E. Grodziński, *Filozofia Adolfa Hitlera w „Mein Kampf”*, Warszawa-Olsztyn 1992; B. Grott, *Duchowe korzenie nacjonalizmu niemieckiego*, [w:] *Nacjonalizm czy nacjonalizmy? Funkcja wartości chrześcijańskich, świeckich i neopogańskich w kształtowaniu idei nacjonalistycznych*, red. idem, Kraków 2006, s. 279-290; L. Halban, *Istota duchowa Trzeciej Rzeszy*, „Neofilolog” 1939, 10, z. 1, s. 14-31; idem, *Mistyczne podstawy narodowego socjalizmu*, wyd. 2, Lublin 1948; idem, *Ruch religijny Trzeciej Rzeszy (I)*, „Droga” 1935, 14, nr 2, s. 118-130; idem, *Ruch religijny Trzeciej Rzeszy (II)*, „Droga” 1935, 14, nr 3, s. 227-240; P.M. Hayes, *Idea elity i wodza*, [w:] *Faszyzmy europejskie (1922-1945) w oczach współczesnych i historyków*, red. J.W. Borejsza, Warszawa 1979, s. 736-745; idem, *Pojęcie państwa totalitarnego*, [w:] *Faszyzmy europejskie*, s. 746-767; A. Hertz, *Posłannictwo wodza*, „Przegląd Socjologiczny” 1936, 4, z. 3-4, s. 341-413; E. Iwanciów, *Mit i mistycyzm w doktrynie ideowo-politycznej hitleryzmu*, Żory 1994; A. Jocz, „Christengemeinschaft” jako próba ugnostycznienia chrześcijaństwa, „Europa Wschodu i Zachodu” 2000, nr 4, s. 59-63; K. Jonca, *Kardynał Adolf Bertram a nazizm*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 2001, nr 24, s. 293-323; T. Kaczmarek, *Nazizm hitlerowski jako „prześladownia wiary”*, „Ateneum Kapłańskie” 2000, 135, z. 1, s. 29-43; I. Kershaw, *Mit Hitlera. Wizerunek a rzeczywistość w III Rzeszy*, Zakrzewo 2009; V. Klemperer, *LTI (Lingua Tertii Imperii). Notatnik filologa*, wyd. 2, Warszawa 1989; P. Kopiec, *Nazistowskie chrześcijaństwo. Teologia w okresie walki o Kościół (Kirchenkampf) w hitlerowskich Niemczech*, „Przegląd Powszechny” 2007, 124, nr 9, s. 11-27; E. Kosibowicz, *Sprawozdanie z ruchu religijnego, naukowego i społecznego*, „Przegląd Powszechny” R. 214, 1937, nr 4, s. 108-119; E. Kriecck, *Wy-*

Pomimo pewnych niedociągnięć książka A. Kmak-Pamirskiej *Religia w czasach Trzeciej Rzeszy* stanowi ważny przyczynek do podjęcia przez środowiska naukowe pogłębionych, tematycznych refleksji dotyczących szeroko pojętej religijności w okresie panowania zbrodniczego systemu, który wycisnął niezatarte piętno na historii ludzkości.

Paweł Szuppe

---

chowanie narodowo-polityczne, wyd. 2, Lwów 1936; W. Kulbat, *Kościół w Niemczech i narodowy socjalizm*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 2005, nr 14, s. 101-138; idem, *Potępienie narodowego socjalizmu w encyklice „Mit brennender Sorge”*, „Społeczeństwo” 2004, 14, nr 6, s. 895-904; M. Maciejewski, *Mit Hitlera w ruchu narodowych socjalistów w okresie Republiki Weimarskiej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 1979, nr 4, s. 23-39; idem, *Programowe założenia NSDAP w Niemczech*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Niemcoznawstwo” 2002, nr 11, s. 9-63; idem, *Ruch i ideologia narodowych socjalistów w Republice Weimarskiej. O źródłach i początkach nazizmu 1919-1924*, Warszawa–Wrocław 1985; idem, *Wódz i jego drużyna. Początki kształtowania się władzy i autorytetu Adolfa Hitlera wśród nazistów*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 2010, nr 32, s. 93-114; J. Makowski, *Religijne, kultowe i mistyczne słownictwo w języku narodowego socjalizmu. Autoreferat rozprawy doktorskiej*, „Studia Niemcoznawcze” 2007, nr 35, s. 521-535; K. Michalski, *Fermenty religijne w Trzeciej Rzeszy*, „Przegląd Powszechny” 1934, 201, nr 603, s. 347-367; idem, *Kościół wobec narodowego socjalizmu*, Kraków 1934; K. Mikoś, *Ideologiczne podstawy niemieckiego neopoganizmu. Casus armanizmu Guido Lista*, [w:] *Nacjonalizm czy nacjonalizmy? Funkcja wartości chrześcijańskich, świeckich i neopogańskich w kształtowaniu idei nacjonalistycznych*, red. B. Grott, Kraków 2006, s. 291-320; eadem, *J. Wilhelma Hauera próba zinstytucjonalizowania niemieckiej wiary*, „Studia Religioznawcze” 1980, nr 5, s. 43-61; A. Morawska, *Chrześcijanin w Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 1970; G.L. Mosse, *Kryzys ideologii niemieckiej. Rodowód intelektualny Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 1972; M. Musielak, *Nazizm w interpretacjach polskiej myśli politycznej okresu międzywojennego*, Poznań 1997; R. Opulski, *Niemiecki narodowy socjalizm jako religia polityczna. Obrzędy nazizmu i ich funkcje formacyjne*, [w:] *Różne oblicza nacjonalizmów. Polityka – Religia – Etos*, red. B. Grott, Kraków 2010, s. 295-310; V. Pollmann, *Jeźuci a narodowy socjalizm*, „Przegląd Powszechny” 1999, 116, nr 10, s. 98-102; S. Potrzebowski, *Ruchy neopogańskie w Niemczech a władze III Rzeszy*, „Nomos” 1998-1999, nr 24-25, s. 47-62; H. Pringle, *Plan rasy panów. Instytut naukowy Himmlera a Holocaust*, Poznań 2009; *Ruch neopogański w Niemczech*, „Czas” R. 87, 1935, nr 127, s. 2; F. Ryszka, *U źródeł sukcesów i klęski. Szkice z dziejów hitleryzmu*, Warszawa 1972; F. Sawicki, *Religia narodowa i rasowa*, Pelplin 1935; A. Sołoma, *Między akceptacją a opozycją. Z badań nad rolą Kościołów w III Rzeszy*, Warszawa 1988; A. Stempin, *Papież na usługach Hitlera?*, „Znak” R. 60, 2008, nr 10, s. 137-144; P. Szuppe, *Ideologia i mistyka volkistowska u źródeł nazizmu*, „Collectanea Theologica” 2003, 73, nr 2, s. 79-101; J. Tomasiwicz, *Neopoganizm – „religia narodowa” – w koncepcjach niemieckiej skrajnej prawicy (do 1945 r.)*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 2007, nr 29, s. 103-120; *Trzecia Rzesza w walce z katolicyzmem*, „Warszawski Dziennik Narodowy” 1935, 1, nr 54B, s. 3; S. Tyrowicz, *Światło wiedzy zdeprawowanej. Idee niemieckiej socjologii i filozofii (1933-1945)*, Poznań 1970; Ph. Valode, *Hitler i tajne stowarzyszenia. Od Towarzystwa Thule do „ostatecznego rozwiązania”*, Warszawa 2010; I. Witkowski, *Propaganda III Rzeszy*, Warszawa 2008; idem, *Wewelsburg. Zamek świętego Graala SS*, Warszawa 2008; H. Wolf, *Archiwa Watykanu a III Rzesza*, Warszawa 2010; Z. Zieliński, *Katolicyzm w III Rzeszy przed sądem historii*, Katowice 1992; idem, *Religia w narodowosocjalistycznej koncepcji społeczeństwa*, „Chrześcijanin w Świecie” 1980, 12, nr 91-92, s. 1-27; M. Zmierczak, *Jednostka a Volk w ideologii nazizmu*, [w:] *Studia z dziejów myśli politycznej w Niemczech XIX i XX wieku*, red. H. Olszewski, Poznań 1982, s. 231-257; Zuzelski [właśc. S. Wyszyński], *Z walk religijnych w Niemczech*, „Ateneum Kaplańskie” 1935, 21, z. 35, s. 504-517.